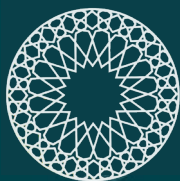

Құрани түсіндіруге
қысқаша кіріспе

A Brief Introduction to
QUR'ANIC
EXEGESIS

Ali Suleiman Ali

ШТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

ҚҰРАНИ ТҮСІНДІРУГЕ ҚЫСҚАША КІРІСПЕ

Әли Сулеймен Әли
Қысқартқан Ванда Краузе

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297.18
ББК 86.38-2
Ә 50

Кітап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херндон Вирджиния (АҚШ)
Білім интеграциясы институты (ИКИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Әли Сулеймен Әли
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

«Ихсан Хайрия» Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының № 54 рұқсатымен расталған

Құрани түсіндіруге қысқаша кіріспе (Kazakh)
Әли Сулеймен Әли
ИИТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН/ 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-19-3

A Brief Introduction to Qur'anic Exegesis (Kazakh)
Ali Suleiman Ali
ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (ИИТ)
1439 АН/2018 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-985-9
ИИТ
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барлық құқықтар сақталған

ISBN 978-9967-493-19-3

УДК 297.18
ББК 86.38-2

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы - бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Әли Сулеймен Әлидің Құран тәпсіріне қысқаша кіріспесі *тәпсір* факультетінің (араб тілінде: كلية التفسير) тәлибтерін, яғни оқушыларын Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.)* заманынан бастап бізге дейінгі Құран Кәрімге түсіндірме беру тарихының дамуымен таныстыруға бағытталған.

Шығарма Пайғамбар (с.ғ.с.) *тәпсірінің* табиғатын, сипаттамасын және әдіснамасын ерекше көрсетеді. Сондай-ақ, Пайғамбардың (с.ғ.с.) *сахáбаларының* (араб тілінде: الصحابة), *тәбиғиндердің* (араб тілінде: تابعيون) *тәпсірлері* (яғни *сахáбалардан* кейінгі ұрпақ), оның ішінде мәртебесі, сипаттамалары және олардың *тәпсір* әдістемесінде көрсетеді.

Пайда болған әртүрлі *тәпсірлер* жинағынан бірнешеуі және олардың авторлары осы қысқартылған жұмысқа енгізілді. Кітапта *тәпсірдің* екі үлкен түрі қарастырылған: *әт-тәфсир би әл-ма'сұр* және *әт-тәфсир би әр-ра'йи* (араб тілінде: التفسير بالمأثور و التفسير بالرأي). Кітап сонымен қатар қазіргі әлемдегі *тәпсірдің* кейбір жаңа үрдістеріне жарық

* (с.ғ.с.) - *Сәлләллаһу ғәләйһи уә сәлләм*: Оған Алланың сәлемі мен игілігі болсын! Мұхаммед Пайғамбардың аты аталған сайын айтылады.

беріп, классикалық шығармалар мен қазіргі шығармалар арасындағы кейбір айырмашылықтарды көрсетеді. *Құран тәпсіріне қысқаша кіріспе* қоюдың басты мақсаты – оқырмандарға *тәпсір* үздіксіз бірте-бірте дамуы, кейбір ірі Құран аудармашылары (*муфассирун*, араб тілінде: *المفسرين*) және олардың еңбектері туралы негізгі ақпарат беру. Бұл қысқаша кіріспе *тәпсір* бөлімі тәлибтеріне, яғни оқушыларына үлкен қызығушылық тудырады және олар қарастырылған тақырып бойынша зерттеулер жүргізуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Әли Сулеймен Әлидің түпнұсқасының қысқартылған басылымы
«ҚҰРАНИ ТҮСІНДІРУГЕ ҚЫСҚАША КІРІСПЕ»

ISBN pbk: 978-1-56564-699-5

ISBN pbk: 978-1-56564-688-9

2017-ші жыл

Бірінші тарау

Тарихи шолу

Алла Тағаланың Өзінің Қасиетті кітабы Құран Кәрімде келтірілген сөздерінің мағыналарын оның елшісі Мұхаммед Пайғамбарға (с.ғ.с.) түсіндіруге арналған *тәпсірлер* (араб тілінде: التفسيرات) туралы ғылым және әдетте Құранның «түсіндірмесі» немесе *тәпсірі* (араб тілінде: التفسير) ретінде беріледі. Бұл негізгі ислам ғылымдарының бірі. Арабтың *фа-са-ра* түбірі ашу дегенді білдіреді¹ және дәстүрлі немесе классикалық мұсылман ғалымдары *тәпсір* ауызша зат есімі *фассарадан* шыққан, түсіндіру дегенді білдіреді деп санайды. *Тәпсір*, сөзбе-сөз «түсіндіру» және «*та`уиль*» (араб тілінде: تأويل), «түсіндіру» деген мағынаны білдіреді, әдетте ғалымдар Құранның түсіндірмесін немесе *тәпсірін* білдіру үшін мағынасы ұқсас сөз немесе алмастырғыш ретінде қолданады.

***Тәпсір* (араб тілінде: التفسير) және *Та`уиль* (араб тілінде: تأويل) арасындағы айырмашылық**

Мұхаммад Ибн Мұхаммад Әл-Мәтуридиге (хижраның 333-ші жылында қайтыс болған) сәйкес, *тәпсір* (араб тілінде: التفسير) мәтіннің түпкі мағынасын түсіндіреді, бұл мәтін тек Құдайдың көздеген нәрсесін ашады, ал *та`уиль* (араб тілінде: تأويل) мәтіннің бірнеше мүмкін мағыналары бола тұрады. Бір түпкілікті мағынаға сәйкес келетін түсіндірмені қабылдайды.² *Та`уиль* көбінесе мағыналар мен сөйлемдерді дінтанулық мәтіндерде немесе кітаптарда түсіндіру үшін, ал *тәпсір* дінтанулық мәтіндерде және басқа салаларда қолданылады (мысалы, Құран ғылымдары сияқты және исламдық құқықтану).³

Тәпсір арнайы сөзі – менің тұжырымыма сәйкес – Құранды түсіндіру мағынасында қолданылған кезде исламның дәуірінің бірінші ғасырының екінші жартысы немесе аяғында пайда болды. Мүмкін, Әбулләһ Ибн Омар «ма юджибуни джарат ибн Аббас аля *тәпсір* аля Құр`ан фаль ан қад аляму аннаху утия ильм» («Мен Ибн Аббастың Құранның тәпсіріне батылдықыпен қарайтындығын ұнатпаймын немесе таңдан-

баймын бірақ қазір оған білім берілгенін білемін», араб тілінде: لا (أحب جرأة ابن عباس في تفسير القرآن أو لا أحبها ولكني الآن أعلم أنه قد أعطي العلم) дегенде ол Құранның *тәпсірін* білдіру үшін *тәпсір* сөзін қолданған алғашқы адам болған шығар.⁴

Шынында да, біз бұл арнайы сөз туралы Құран мен хадисте Құранның мағынасын түсіндіруді білдіретін ештеңе таппадық. Ал Құран *тәпсір* сөзін бір жерде (25:33) «түсіндіру» деген мағынада қолданған. Пайғамбар да (с.ғ.с.), *сахáбалар* да кейбір Құран аяттарын астарлы түрде келтірген. Алайда, олар *тәуелсіз* (емес, *тәпсір* деп) *тәпсірлер* ретінде түсіндіріледі. Менің ойымша, бұл көптеген *тәпсір* ғалымдары, көпшілігі болмаса да, екі мағына арасында ешқандай айырмашылықты көрмегендіктен.

Мұхаммед Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) және *тәпсір*

Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) – Құранның алғашқы зерттеушісі немесе түсіндірушісі (*муфассирун*, араб тілінде: مُفسر) болған. Бірақ ол Құранның барлығын сөзбе-сөз түсіндірмеді, өйткені көптеген аяттар өз заманындағы адамдарға өз тілдерін түсінетін араб болғандықтан түсінікті болды. Әдетте, оның Құран Кітаптарын түсіндіруі үш жағдайдың бірінде болған: белгілі бір үзінді әдеттегі араб тілінде түсінікті болмағанда; аяттың тура мағынасы, мұсылман ғалымдарының пікірі бойынша, Құдай қаламаған кезде; немесе *сахáба* кейбір аяттарды түсіндіруді сұрағанда.

Бұған мысал ретінде Пайғамбардан (с.ғ.с.) Құранның 10:63-64 аяттарындағы *бушра*, яғни адам (араб тілінде: مُفسر) сөзінің мағынасы туралы сұраған кезде және Пайғамбар (с.ғ.с.) аятта адам көрген немесе оның атынан көрінетін жақсы түс туралы айтылған деп жеткізген.⁵ Тағы бір мысалға Рамазан айында оразаның үзілуіне қатысты Құран Кәрімнің бұйрығы кіреді. Бұл үшін Пайғамбар (с.ғ.с.) Құран аятында айтылған ақ және қара жіптер көк пен қараңғылыққа қарама-қарсы қарайтын көк-жиектің таңертеңгі сәулесіне қатысты екенін түсіндірді.⁶

Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) өткеннен кейінгі тәпсір

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) қайтыс болғаннан кейін өмір сүрген мұсылмандар сахабалардың құран білімі бойынша белгілі бір дағдылары мен мүмкіндіктерін мойындады. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) өлерінің алдында олардың Құранға қатысты мәртебелерін үш жолмен жариялады.

Біріншіден, ол оларды басқа қалаларға Құран мен Исламды үйрету үшін жіберетін. Екіншіден, Пайғамбар (с.ғ.с.) белгілі бір *сахабаларды* мақтайтын. Үшіншіден, ол кейбір *сахабалардан* өзінің қатысуымен пәтуалар (заңды пікірлер) беруін сұрар еді.⁷ Пайғамбар (с.ғ.с.) қайтыс болғаннан кейін төрт түрлі Құран *тәпсірі* мен оқудың (*қыра'а*, араб тілінде: *قراءة*) мектебі (араб тілінде: *مدرسة تفسير القرآن وقراءة*) пайда болды және оларды аймақтарға қатысты ажыратылды және көпшілікке белгілі бола бастады: Мекке, Мәдина, Куфа қалаларында (араб тілінде: *في مدن مكة والمدينة والكوفة*) (қазіргі Ирак аймағында, араб тілінде: *فيما يعرف* (الآن بالعراق және Әш-Шам (қазіргі Палестина, Сирия және Ливан, араб тілінде: *الشام (فلسطين وسوريا ولبنان حاليًا*)).

Тәбииндер дәуірінен кейінгі тәпсір

Хижраның екінші ғасырының аяғында *Тәбииндер* (араб тілінде: *تابعون*) Пайғамбар (с.ғ.с.) сахабаларының шәкірттері дүниеден өтті. Бұл кезеңдегі бірде-бір аудармашы тек қана Құранның түсіндірмесіне арналған еңбектер ұсынған жоқ. Мүджәһид Құран Кәрімде толық *тәпсір* жазды деп мәлімдеді. Хижраның екінші ғасырының екінші жартысында әртүрлі ғалымдар өздерінің мамандықтары мен қызығушылықтарына сәйкес Құран туралы еңбектер жинай бастады. Грамматиктер («*грамматика*» (көне грекше: *γραμματική* – *грамма* – «әріп») ғылым ретінде тілдің грамматикалық құрылымын, осы тілдегі дұрыс мағыналы сөйлеу құрақтарын (сөз түрлері, синтагмалар, яғни сөйлемдегі сөздердің мағыналық және дауыс ырғақтық тұтастығына қарай жіктелген тобы, сөйлемдер, диктемдер («*диктема*» (латын тілінде: *dico, dixi, dictum* – «айтамын», «бекітемін») – тіл құрақтарының бірден төменгі деңгейінің бірліктері ретінде бір немесе бірнеше сөйлемдерден құралған қарапайым жағдаятты-тақырыптық мәтін бірлігі) және мәтіндер) құру заңдылықтарын зерттейтін

тіл білімінің (тілтаным) саласы. Грамматика бұл заңдылықтарды жалпы грамматикалық ережелер түрінде тұжырымдайды) мен тілтанушылар және дәстүршілдер қолданған тәсілдер мен әдістемелер хижраның үшінші ғасырының аяғы мен төртінші ғасырының басына дейін өркендеді. Демек, *тәпсір* әдебиеті хадис әдебиетінің негізгі бөлігінен бөлініп шықты. Екеуі де *тәуелсіз* ғылым ретінде қалыптаса бастады. *Тәпсір* осындай бағыттардың бірі ретінде қалыптасты.

Тәпсір әдебиеті Хадистің негізгі бөлігінен бөлінгеннен кейін, әрқайсысы өз әдебиеттері мен мәселелерімен *тәуелсіз* ғылымға айналды. Мысалы, хадис әдебиеті тек Пайғамбардың (с.ғ.с.) іс-әрекеттерімен айтқандары туралы берілген хабарламаларға қатысты. *Тәпсір* әдебиеті Пайғамбардың (с.ғ.с.) Құранды, сондай-ақ *сахáбалар* мен *Тәбииндер* түсіндірмесін, сондай-ақ тілтанымдық, шешендік, заңдық және дінтанулық ойлармен бірге есептер беру болып табылады. Бұл баяндамалар мен ойлар Хадис пен *тәпсірдің* арасы бөлінді. *Тәпсір* әдебиеті техникалық тұрғыдан *эт-тәфсир би әл-ма'сұр* және *эт-тәфсир би әр-ра'йи* (араб тілінде: التفسير بالمأثور والتفسير بالرأي) деп аталатын екі үлкен түрге бөлінді.

Екінші тарау

Үшінші және төртінші ғасырлардың *тәпсірі* (хижра)

Хижраның үшінші және төртінші ғасырларында *тәпсірдің* жазылуы басталды. Толық тарату тізбегімен *тәпсірдің* берілуі (*иснад*, араб тілінде: الإسناد) танымал бола бастады және дінтанушылар мен сөздік жасаушы мамандардың назарын Құран *тәпсірінің* бір қыры ретінде ала бастады. Осылайша, олар айрықша ерекшелігі басым *тәпсір* түсіндірмелерін шығара бастады. Эт-Тәбәридың *тәпсірі Джәми Әл-Байан Эт-Та'уиль Әл-Құр'ан*, әдетте, *тәпсірдің* ең жан-жақты шығармасы деп танылады.

Эт-Тәбәридан кейінгі маңызды оқиғалар

Хижраның төртінші ғасырынан кейін Құран *тәпсірінің* өрісінде үш не-

гізгі оқиға болды. Әс-Суютидың арнайы сөздерінде бұлар а) *ихтисар әл-әсәнид* (араб тілінде: اختصار الاسانيد) болды, яғни баяндау тізбектерінің қысқаруын білдіреді (олар тексерілмеген тұжырымдармен бірге жүрді), б) мамандану жасы және с) *тәпсір аль-бидаа* (бидғаттық түсіндіру, араб тілінде: تفسير البدع), бұл әдеттен тыс түсіндірудің пайда болуы.⁸ Сонымен қатар, *Назм Әд-Дүрәр Фи Танасуб Әл-Аят Уа Суар* (араб тілінде: نظم الدرر في تناصب الآيات والصوار), бұл қатынастарға қатысты бір жағынан Құран сүрелерінің, екінші жағынан әр сүренің аяттарының арасындағы байланыс.

Мазмұндау тізбегінің үзілуі Хадис ғылымында *ихтисар әл-әсәнид* (араб тілінде: اختصار الاسانيد) ретінде белгілі. Берілген баяндау тізбегінде әр мұғалімнің немесе жеткізушінің есімдерін қайталаудың орнына (*иснад*, араб тілінде: الإسناد), мұсылман ғалымдары толық мәнін алып тастай бастады. Бұлар исламдық ғылымның әдіснамасына қайшы келді, өйткені бұл үрдіс ақпарат көздерін тексеруді көздемеді. Сондықтан, жоқ немесе сенімсіз дереккөздерден есепті келтіру немесе қабылдау қарапайым болды. Демек, көптеген мәтіндер өте нашар білім деңгейі және өлшемдерінде жазылған, сондықтан олардың авторлары нақты және дәйексіз деректерді ажыратпаған. Алайда, Әс-Суюти және басқалары бесінші ғасырдан жоғарғы кезенді *тәпсірге* мамандану дәуірі деп санайды, өйткені сарапшылар Құранмен өзара қарым-қатынасын тек өздерінің мамандану саласы тұрғысынан шығарды, грамматикалық, заңдық және дінтанулық талдау мәселелеріне көп көңіл бөлді.

Үшінші халифа ‘Усман Ибн Аффан өлтірілгеннен кейін және мұсылмандар бетпе-бет келген діни-саяси қақтығыстан кейін үш негізгі топ пайда болды: Әлидтер (Әли Ибн Әбу Тәлибтің жақтаушылары), Умайядтар (Умайядтар (араб тілінде: الأمويون) немесе бану Умайя (араб тілінде: بنو أمية) – 661 жылы Муауия негізін қалаған халифалар әулеті. Дамаск халифатында 8-ші ғасырдың ортасына дейін Суфияни және Маруани тармақтарының Умайядтары билік етті. 750 жылы Әбу Муслим көтерілісінің нәтижесінде олардың әулеті Аббасидтер тарапынан құлатылып, Испанияда (Кордоба Әмірлігі) әулеттің негізін қалаған хали-

фа Хишам I Әбд Әр-Раһманның немересінен басқа барлық Умайядтар жойылды). Умайя руының негізін қалаушы – Әбдшамс Ибн Әбдманафтың ұлы және Әбдулмутталибтің немере ағасы Умайя Ибн Әбдшамс. Әбдшамс пен Хашым егіз ағайынды еді). (Муауия Ибн Әбу Суфйанның жақтастары) және хариджиттер (араб тілінде: الخوارج). Сүнниттер мен шииттер арасындағы алауыздық та пайда болды. Үш тарап өзара жалған мұсылман деп бір-бірін айыптады. Бұл тұрақты мәселе жалпы кейіпкерлердің мәтіндерінде және, атап айтқанда, *тәпсірлік* жұмыстарда көрініс тапқан. Эт-Тәбәридың *Джәми Әл-Байан* сүнниттік көзқарасты білдіретін *тәпсірлердің* бірі. Шииттердің *тәпсірі* сунниттер тәпсірімен қатар дамыған. Алайда, олардың арасында екі үлкен айырмашылық бар. Біріншіден, кейбір шииттер Құран ең алдымен олардың имамы Әли Ибн Әбу Тәлиб және оның он бір ұрпағымен сөйлеседі деп санайды. Екіншіден, шииттер он екі имамды Пайғамбардан (с.ғ.с.) кейінгі Құранның жалғыз заңды авторы деп санайды.

Дәстүршілдер мутазилиттердің *тәпсірін*, бұған дейін айтылғандай, ұсыныс ретінде атады, өйткені олар муғтазилиттер («муғтазилиттер» (араб тілінде: المعتزلة, *Му'тазилла* – «басқалардан оқшауланған, басқалардан бөлінген, басқалардан аулақтанған»; өздерінше атауы: أهل العدل و التوحيد, *ахл әл-адл уа-т-таухид* – «әділдік пен бірқұдайшылар») – 7-ші және 9-шы ғасырлардағы Умайядтар мен Аббасидтер халифаттарының діни және саяси өмірінде маңызды рөл атқарған каламдағы алғашқы негізгі бағыттың өкілдері. Бұл бағыттың негізін Уәсйіл Ибн Ата мен Әмр Ибн Убайд Басра шаһарында, аңыз бойынша, Хасан Әл-Басри шеңберінен шығып, «өздері бөлініп кеткеннен кейін» қойған. Бұл бағыт атауының шығу тегі туралы басқа да нұсқалар бар) Құранның кейбір сөздерін өздерінің көзқарастарын қолдау немесе сәйкестендіру үшін бұрады деп сенді. Муғтазилиттер (араб тілінде: المعتزلة) дәстүршілдер оларды дұрыс түсінбеді немесе олардың көзқарастарын бұрыс түсіндірді деп санайды. Сопылық *тәпсірлер* табиғаты жағынан тылсым және пәлсапалық ойдың ықпалында. Сопылар Құранды екі мағынаға ие деп санайды: айқын мағына (*захир*, араб тілінде: ظاهر) және ішкі, жасырын мағына (*батин*, араб тілінде: بائتين). Ақырында, *әт-тәфсир әл-ишари* деп аталатын

түсіндіру әдісі (нұсқау немесе тұспалдау арқылы түсіндіру, араб тілінде: التفسير الاشارة) Құранның айқын мағыналарынан тыс көрінеді. Бұл ешкімге көрінбейтін деген мағынаны береді, бірақ оны оның өкілдері айтқандай Құдай тек жүрегін ашқандарға ғана білдіреді. Оның жақтаушылары өз пайымдауын Пайғамбардың (с.ғ.с.) сахабаларына белгілі *тәпсірге* негіздейді.

Түсіндіру мен Әр-Ра'у (араб тілінде: الراعي) нұсқауларына терең қалыпты жауап беру

Тәпсір түрлендірмелердің пайда болуын Ибн Таймийя, Әд-Дәһәби, Ибн Касир, Әс-Суюти және басқалар сияқты дәстүршілдер қатты сынға алды. Олар *мубтадийя* (араб тілінде: المبتدئية) деп аталатын (исламдық әдеттен тыс, айыпталатын жаңашылдықты ұстанушылар) мұндай түсіндірулерді Пайғамбардың (с.ғ.с.), оның сахабаларының және мұрагерлерінің түсіндіруінің бұрмалануынан басқа ештеңе емес деп санайды. Осылайша, олар *тәпсір* түрлендірмесіне ымырасыз шабуылдар жасады. Бұған қоса, дәстүршілдер мұсылмандарға дәстүрлі *тәпсір* шығармаларын жазу және оқу керек деп үгіттеп, араб тілінде дұрыс қолданылмайтын *Әр-Ра'у* (зияткерлік пайымдау, араб тілінде: الراعي) туралы ескертті. Олар өздерінің көзқарастарын дәлелдеу үшін төрт түрлі дереккөзді пайдаланды: Құран, Хадис, сахабалардың және мұрагерлердің есептері.

Дәстүрлі *тәпсір* тәсілінің кейбір жақтаушылары Құранды пайғамбарлық хадиссіз түсінуге болмайды деп мәлімдеді. Дәстүрлі түсіндіруді тек қана және оңтайлы күш-жігерді қолдануға қарсы шақыру олардың пікірі бойынша зияткерлік тұрғыдан ақталмайды. Кейбір құқықтанушылар, грамматиктер мен дінтанушылар, соның ішінде Әбу Хамид Әл-Ғазали, Ибн Әтийя, Әл-Қурғуби және Әбу Хайан, соның ішінде қарсыластары қолданған дереккөздерін пайдаланып, бұл пікірге қарсы шықты. Дәстүршілдердің Құранның 16:44-аятына сілтеме жасауына жауап ретінде Ибн Әтийя Пайғамбарға (с.ғ.с.) Құранды түсіндіру міндеті жүктелгенімен, оның түсіндірмесі өз заманының қажеттілігіне және сол кезеңнің адамдары үшін берілген деп тұжырымдады. Оның өлімінен кейін уақыт-кеңістік себепшарты Пайғамбардың (с.ғ.с.) түсіндіруіндегі

жалпылықтарды нақтылау үшін одан әрі зияткерлік күш салуды қажет етуі мүмкін. Бұл, дәйектің жалғасы ретінде, дәйексіз пайымға жүгінуді қажет етеді және негізгі *тәпсір* ережелері қолданылған жағдайда рұқсат етіледі. *Әр-Ра'у тәпсірлерін* пайдаланушылардың қорғаушылары өздерінің ұстанымдарын негіздеу үшін Құранды қолданды. *Әр-Ра'у* жақтаушылары әйгілі хадисті келтіреді, онда Пайғамбар (с.ғ.с.) өз ізбасарларын ижтиһадпен (араб тілінде: الاجتهاد) айналысуға нақты үгіттеген: «Кімде-кім ижтиһад (араб тілінде: الاجتهاد) жасаса, ол екі сауап алады. Егер ол қателесе, ол тек бір ғана сыйақы алады».⁹

Дәстүршілдер мен дінтанушы-заңгерлер арасындағы осы пікірлердің нәтижесінде классикалық *тәпсір* екі үлкен санатқа бөлінді: *әт-тәфси́р би әл-масу́р* және *әт-тәфси́р би әр-ра'у* (араб тілінде: التفسير بالمأثور والتفسير بالرأي). *Масу́р* (араб тілінде: مأثور) сөзі – *асара* (араб тілінде: أسارا) түбір етістігінен шыққан, «ізі қалдыру» немесе «белгілеу» деген мағынаны білдіретін сылбыр қатынас. Оған қоса *атхара* (араб тілінде: أثر) етістігі беру мағынасын білдіреді. Әдетте, *әт-тәфси́р би әл-масу́р* Пайғамбар (с.ғ.с.), одақтастар және ізбасарлар шығарған Құран *тәпсірлері* деп түсіндірілді. *Әр-Ра'у* (араб тілінде: الرأي) сөзі «пікір», «көзқарас», «сенім» деген мағыналарды білдіретін, әдетте ұқсастық пен зияткерлік күш салуды білдіретін ауызша зат есім. Техникалық тұрғыдан бұл Құдайдың сөзін түсіну үшін ақыл-ойды жұмсай отырып, Құранды түсіндіру үшін қолданылатын *тәуелсіз* пікірге сілтеме жасайды. Әдетте бұл араб тілін жақсы білуге және келісілген *тәпсір* қағидаларын жүзеге асыруға негізделген, ол *әр-ра'у әл-махмұд* (араб тілінде: الرأي المحمود) немесе *әл-мамдұх* (мақтауға лайық, араб тілінде: الممدوخ) және *әр-ра'у әл-мәдһмұм* (кінәлі, араб тілінде: الرأي المذموم) болып бөлінеді.

Үшінші тарау

Үшінші және төртінші ғасырлардың тәпсірі (хижра)

Түсініктер мен анықтамалар

Шын мәнінде, белгілі болғандай, бөлу соншалықты айқын емес, өйткені *ra'u* (араб тілінде: الرأي) белгілі бір кезеңде *масур* (араб тілінде: مأثور) дәстүрге негізделген түсіндіруге қатысады. *Масур* (араб тілінде: مأثور) ауызша зат есімінен шыққан сылбыр сөйлем мағыналы сөзі. Араб сөздігіне сәйкес, *асара* (араб тілінде: أسارا) сөзінде «із», «белгі», «есеп беру» және «жеткізу» сияқты түрлі мағыналар бар, әрі қарай араб тілінде «хадис» (араб тілінде: الحديث) арнайы сөзі сөзбе-сөз «жаңа» (араб тілінде: جديد) деген мағынаны білдіреді. «Ескі» (араб тілінде: قديم) мағынасына қарағанда, бұл баяндама, әңгіме, байланыс, сөйлесу және т.б. – яғни жаңалықтарды (араб тілінде: أخبار) білдіреді. Құран бұл сөзді әдеттегідей әңгіме, сөйлесу сияқты тілдік мағынасын білдіру үшін қолданады. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадис (араб тілінде: الحديث) арнайы сөзін тілтанымдық мағынада және Құранда (араб тілінде: الكريمة القرآن) қолданылғандай қолданды.

Фатх Әл-Бәри бір хадисте: «Ең жақсы хадис – Аллаһ Тағаланың кітабы». *Мухаддисун* (Хадис ғалымдары, араб тілінде: المحدثين) хадис арнайы сөзін Пайғамбардан (с.ғ.с.) оның істері, сөздері, үнсіз мақұлдауы немесе оның *Сифат* (табиғи келбеті, араб тілінде: صفات) сипаттамалары туралы хабарланған нәрсені білдіру үшін қолданған. Сондай-ақ, Сүннет, араб тілінде: السنة) – жақсы ма, жаман болсын, сөзбе-сөз тәсілі, ережесі және Құран осы мағынаны білдіру үшін тілдік мағынада бұл арнайы сөзді қолданады. Алайда Хадис пен Сүннет арнайы сөздерін Пайғамбар (с.ғ.с.) сахабалары бір-бірінің орнына қолдана білген.

Мұсылмандар Пайғамбарға (с.ғ.с.) Құранды өз ақылы арқылы емес, Жәбірейіл періште оған Құдайдан әкелген сөздер арқылы түсіндіруді әмір еткен деп сенеді. Бірнеше аят Пайғамбардың (с.ғ.с.) Құранның

бірінші тәпсіршісі болуы керек екеніне нұсқайды. Ибн Таймийя бұл мәселеге орай Құранда келтірілген аяттарды жоғарда айтылған пікірді қолдау үшін келтіреді («адамдарға өздеріне жіберілгенді нақты түсіндіру үшін»), менің ойымша, Пайғамбар (с.ғ.с.) Құранның толық мағынасын түсіндірген деген сөз емес. Бұл, мүмкін, тек сүннет арқылы түсінуге болатын ораза, қажылық және басқа аяттар сияқты араб тілінің көмегімен түсінуге болмайтын аяттардың түсіндірмесін білдіреді (мысалы, намаздың оқылу тәртібі). Құран мен хадисте мұсылмандар Құранды түсінудің тәсілі ретінде бірнеше рет ойлануға шақырылған. Мысалы, 38:29 аятында: «(Мұхаммед С.Ғ.С.) саған бір мұбарак Кітап түсірдік; аяттарын түсінсін әрі ақыл иелері үгіт алсын».

Төртінші тарау

Пайғамбар (с.ғ.с.) *сахабаларының тәпсірлері* мен пәтуалары

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) қайтыс болғаннан кейін *сахабалар* Құранның ең маңызды *тәпсіршілері* болды. Олар тәпсірлерінде Пайғамбардың (с.ғ.с.) сөздері мен өз ойлары мен түсініктерін (ижтиһад, араб тілінде: الاجتهاد) және араб грамматикасын қоса бірнеше дереккөздерді пайдаланды. Олар сондай-ақ Құранның қандай жағдайда түсірілгендігін, сондай-ақ түсірілген себептер мен оның орнын білген. Осы саладағы ең көрнектілері – Төрт Халифа, (Әбу-Бәкр, Ұмар, Ұсман және Әли), басқалары. Араб сөзі *сахиб* (араб тілінде: صاحب) (сын есім) ауызша *сұхба* (араб тілінде: صحبة) зат есімінен шыққан, оның көп мағынасы бар, олар серіктестік немесе бағыну ұғымын білдіреді.

Сахиб (араб тілінде: صاحب) ислам тарихнамасында Пайғамбардың (с.ғ.с.) замандасы, оған Пайғамбар (с.ғ.с.) ретінде сенген, өз ортасында болған және сол сияқты өмірден өткен. Дәстүршілдердің де, заңгерлердің де бұл арнайы сөзге өзіндік анықтамасы бар. Дәстүрлі ғалымдар Мұхаммедке Пайғамбарлық келгеннен кейін және оған сенуші ретінде

қайтыс болғаннан кейін (оны түсінде емес көзбе көз көріп кездескен) кез келген адамды *сахиб* (араб тілінде: صاحب) немесе *асхаб* (араб тілінде: الصحابة) деп анықтайды.¹⁰ Заңгерлер (*усулийюндер*, араб тілінде: اصوليون) *сахабаларды* (араб тілінде: الصحابة) жай Пайғамбармен (с.ғ.с.) кездескен адам ретінде емес, оның Пайғамбарлығын кең түрде мойындап, оның шәкірті болған, ұзақ уақыт бойы онымен бірге болып, сол кезде онымен жиі кездескен және сабақ алған адам ретінде қарастырды.¹¹ Заңгерлердің анықтамасы дәстүрлі адамдар бұл мәртебеге ие деп санайтын көптеген адамдарды *Сахаба* (араб тілінде: الصحابة) дәрежесінен шығарды, әсіресе Пайғамбарды (с.ғ.с.) Мекке қаласына жасаған жалғыз қажылық кезінде бір рет көргендерді.

Сахабалар (араб тілінде: الصحابة), Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) өмірінде болсын немесе одан кейін болсын, кейде Құран мен Хадисті түсіндіруде өз пікірлерін қолданған. Олардың бұл әрекеті *ра'и сахиб* (сахабаның пікірі, сөзі немесе пәтуасы, араб тілінде: صاحب الرأي) деп аталып, оның беделі мұсылман ғалымдары арасында дау-дамайға айналды.¹² Құранда мұсылмандарға білім іздеп, оны үйретуді бұйыратын көптеген аяттармен хадистер бар. Осы бұйрықтан шабыт алған *сахабалар тәпсірге* араласты. Олар Құранды толығымен түсіндірмеді, сонымен қатар өз үлестерінің жиынтығын қалдырмады.

Ғалымдар *сахабалар* түсіндіруінің міндетті өкілеттігіне қатысты екі топқа бөлінеді. *Сахабалардың* тәпсірлеуін міндетті деп санайтындарға имам Мәлік, имам Ахмад Ибн Хәнбәл, Ибн Таймийя және оның шәкірті Ибн Қайим кіреді. Олар негізінен *сахабалардың* ізгіліктері мен артықшылықтары мәнбісіне негізделді, өйткені олар Құранда да, хадисте де мадақталған және Аянның куәгерлері (араб тілінде: шуһуду-ль-уаһи, شهود الوحي) болған. Бұған қоса, олар Құран тілін жақсы меңгерген. Басқаша сенгендер арасында бұл *сахабалардың тәпсірі* міндетті емес, оған Әл-Ғазали, Ибн Хазм және Әбу Хаййян кіреді. Олардың дәлелдерінің негізі *сахабалар* түсіндіруінің сарамандық тұрғыдан жүруіне негізделген, қайшылықтардың орыны бар. Бұл дегеніміз, іс жүзінде *сахабалардың тәпсірін* өздерінің бітіспес айырмашылықтарымен байланыстыру

ретінде қабылдау мұсылмандарды абдырап, шатасқан күйге салады дегенді білдіреді, өйткені мұндай қайшылықтар мұсылмандардың өмірдің әртүрлі салаларда міндетті түрде сарамандық қолдануды қажет етеді. Сахәбалардың түсіндірмесі, сөзсіз, Құранды түсінуде маңызды және олардың Пайғамбарға (с.ғ.с.) жақындығын және Құранды білетіндігін ескере отырып, сөзсіз өзіндік құндылығы бар.

Бесінші тарау

Мұрагерлердің *тәпсірі* мен пәтуалары

Ізбасарларды түсіндірудің міндетті сипаты туралы пікірталас

Тәбииндер, немесе табиғиндер (Ізбасарлар, араб тілінде: متابعون) түсіндіруінің заңды күші бар деп саналуы немесе болмауы туралы келіспеушіліктер бар. Өкінішке орай, осы мәселені талқылауға арналған тарихи материалдар сахәбалардағыдай ауқымды емес – әрине, Пайғамбар (с.ғ.с.) сахәбаларының *тәпсірлерін* міндетті деп сенбеген ғалымдар (яғни Әл-Ғазали, Ибн Хазм және басқалары) *Тәбиин* түсіндірмесінің беделін талқылауға қызығушылық танытпады. Алайда сүннит ғалымдарының көпшілігі ізбасарлардың *иджма* (араб тілінде: إجماع) – бұл міндетті дәлел (*худжа*, араб тілінде: هوجا) деген пікірге келді.

Тәбиин (араб тілінде: متاب) – *Тәби* сөзінің көпше түрі. *Тәби* сөзі (араб тілінде: تابع) *Тәбаа* (араб тілінде: تابع) ауызша зат есімінен шыққан, соңынан еруді білдіретін белсенді мүше. Сонымен, *Тәби’и* (араб тілінде: تابعي) адамды немесе өткен ұрпақтан кейінгі ұрпақты білдіреді; біреу, немесе алдыңғы, немесе ізбасар, ізбасарды жалғастырушы ұрпақ. Техникалық тұрғыдан алғанда, *Тәби’и* Мұхаммед Пайғамбармен (с.ғ.с.) тікелей байланыста болмаған (яғни оны көрмеген), бірақ оның сахәбаларының бірімен тікелей байланысқа түскен (онымен кездескен) және мұсылман ретінде қайтыс болған мұсылманға қатысты.¹³ *Тәбиин* немесе Ізбасарлар Исламның екінші ұрпағы болып саналады және сахәбаларға ерушілер.

Жалғыз мұрагердің түсіндірмесі немесе діни пәтуасы сондай-ақ осындай деп танылуы керек пе, суннит ғалымдарының арасында Әбу Ханифа мұрагерлердің түсіндірмесін және олардың діни жарлықтарын міндетті емес деп санайды. Бұл жай олардың пайғамбарды көруге немесе Аянға куәлік етуге мүмкіндіктері болмағаны үшін. Ибн Таймийя айтылған бұл пікірді қолдайды, ал Әбу Хаййан үшін *Тәбиин* түсіндірмесін қабылдау зияткерлік немесе ғылыми өзіне өзі қол жұмсау болып табылады.¹⁴ Екінші топқа – кейбір мәліметтер бойынша – Ахмад Ибн Хәнбәл және кейбір Мәлік заңгерлері кіреді, олар тікелей мұрагерлердің түсіндіруін міндетті деп санайды.¹⁵ Алайда қазіргі Хәнбәли заңгері Әбдаллах Ибн Мұхсиннің Әт-Түркидың пікірінше, Хәнбәли заңгерлерінің көпшілігі Ахмад Ибн Хәнбәлдан келген ең шынайы есеп бойынша *Тәбиин* пікірлері міндетті емес деп көрсетеді деп сенген сияқты.

***Тәбиин* туралы Құран Кәрімдегі түсіндірмелердегі айырмашылықтар**

Тәбиин бес негізгі салада ерекшеленеді: фикһ, дінтану, Құранның тарихи тұлғалары, тілтаным және Құран үзінділері. Фикһ саласына қатысты аяттардың құқықтық салдарындағы мәселелер арасындағы айырмашылықтар осы аяттарды әртүрлі түсінуінен, байланысты мәселелерге қатысты Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) сөздерін білмеуінен немесе әлсіз хадиске тәуелділіктен туындаған болуы мүмкін. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) белгілі бір мәселе бойынша айтқан сөздерін білмейтіндігінің бір мысалын 2:196-аятына қатысты көруге болады: «Хаж (араб тілінде: الحج) және *ұмраны* (араб тілінде: العمرة) Алла үшін толық орындаңдар. Егер (жолда) тосылсаңдар, құрбандықтан қолайлысы болады. Құрбандық орнына барғанға дейін шаштарыңды алдырмаңдар».¹⁶ Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадисте (Әл-Бұхари және Муслим) қажылық немесе *ұмра* (араб тілінде: العمرة) жасауға тыйым салынған кезде қанша күн ораза ұстап және қанша кедейге тамақ беру мәселесінде *Тәбииндер* (араб тілінде: التَّابِعُونَ) ерекшеленетіні көрсетілген.

Әрі қарай, нақты аттары берілмеген жеке тұлғаларға қатысты Құранның сілтемелері бар. *Тәбиин* соған қарамастан оларды бір жолмен анықтауға

тырысты (мүмкін Таурат пен Жаңа Өсиетті меңзеген) және олардың кім екендігі туралы таңқаларлықтай айырмашылықтар болмады, мысалы, 2:246 аят: «(Мұхаммед С.Ғ.С.) Мұса (Ғ.С.) дан кейінгі Израиль ұрпақтарының бастықтарын көрмейсің бе? Сол уақытта олар өз пайғамбарларына: «Бізге патша сайлап бер...» – деді. Құранда бұл Исраил пайғамбарының аты аталмайды, бірақ кейбір *Тәбииндер* жеке басын анықтауға тырысты.

Тәбииндердің Құран аятын түсінуі және оны *Сахábалардан* келген хадиске немесе тұжырымға тәуелді емес түсіндіру Дінтануға жатқызылады. Бұл түсіндірменің мысалын 4:159 аяттан көруге болады: «Кітап иелері, Исаға (Ғ.С) өлуінен бұрын әлбетте иман келтіреді...» «*хи*» есімдігі, оның мағынасында, «өлуінен бұрын» (*қабла маутихи*, араб тілінде: قبل موته) деген сөз тіркестері Кітап иелеріне немесе Исаға (Ғ.С) қатысты болуы мүмкін. Егер «*ол*» есімдігі Кітап иелеріне қатысты болса, аяттың мағынасы мынада: барлық Кітап иелері ол (жеке адам) қайтыс болғанға дейін Исаға Аллаһ Тағаланың елшісі ретінде сенуі керек. Егер есім сөз Исаға (Ғ.С) қатысты болса, онда «кітап иелері жоқ, бірақ өлгенге дейін оған сену керек» деген мағынаны білдіреді.

Тіл білімі *Тәбииндер* әртүрлі тілтанымдық аясына қарай әртүрлі түсінетін жеке сөздер мен арнайы сөздерге қатысты. Ең қызығы, олар шетелдік тілдерден алынған кейбір құран сөздерінің шығу тегі жағынан да ерекшеленді. Мысалы, 112:2 аяттағы «*әс-сәмәд*» (араб тілінде: الصامد) сөзі әртүрлі түсіндірілген: Зайд Ибн Аслам оны *Әс-Сәид* (қожайын, араб тілінде: السيد), Қатада оны *Әл-Бақи багда халқиһи* (араб тілінде: البقيع بعد حلقة) деп түсінеді (Өзінің жаратылысынанда озған), (қалдықтарды шығармайтын немесе тамақтандыруды қажет етпейтін),¹⁷ Әр-Рәби Ибн Әнәс мұны *аллязи лам ялид уә лам юляд* (араб тілінде: الذي لم يلد ولم يولد) деген мағынаны білдіреді (ол туылмаған және туылмайды),¹⁸ және соңында Мүджәһид, Саид Ибн Джубайр, Әс-Судди және Әд-Дәххак *Әс-Сәмәд* – бұл *нур ятала 'ла'* (жарқыраған нұр, араб тілінде: نور ياتالاعلا) деп түсіндіреді.¹⁹ Тағы бір мысал, Құран Кәрімнің 95:1 аятындағы *әз-зәйтун* (араб тілінде: الزيتون) сөзі. Кааб әл-Ахбар мен Қатада мұны

Иерусалимдегі (Әл-Құдс, араб тілінде: *القدس*) қасиетті мешітке қатысты деп санайды, ал Мүджәһид пен ‘Икрима оның белгілі зәйтүн екенін көрсетеді.²⁰

Құранның кейбір үзінділері Құранды әртүрлі түсіндірген арнайы сөздеріне байланысты, бұл сөз тіркестерінің мағынасын келтіретін хадис білімінің жетіспеуінен немесе қиын сөз тіркестеріне қатысты хадис болмағандықтан мағынасын түсіндіруде өзінің пікірін немесе білімін қолданатын Тәбииндерге жеке тұлғаларға қатысты. Осылайша, 15:87 аяты: «(Мұхаммед С.Ф.С.) әлбетте біз саған қайталанып оқылатын жеті аятты (Фатиха сүресін, араб тілінде: *سورة الفاتحة*) және ұлы Құранды бердік» әртүрлі түсіндірілді. Ибн Аббастың өзі және оның шәкірттері Мүджәһид, Саид Ибн Джубайр және Әд-Дәххак үшін, бұл Құранның жеті тарауын білдіреді. Екінші жағынан, Әл-Хасан Әл-Басри, Қатада, және ақыр соңында Мүджәһид (ол бұрынғы пікірінде ұстанғанындай), *әс-саб әл-матхани* деп *Әл-Фатиханы* (Құран Кәрімнің бірінші сүресін, араб тілінде: *سورة الفاتحة*) санады. Олар бұл түсінікті қолдау үшін *Әл-Бұһәридан* алынған хадисті келтіреді, ал бұрынғы пікірді ұстанушылар ешқандай хадиске сілтеме жасаған жоқ.

Тәбииндердің (тәбигиндердің) – тәпсірінің негізгі сипаттамалары, қайнар көздері мен әдістемесі

Мүджәһид, Саид Ибн Джубайр және басқалары сияқты кейбір *Тәбииндер тәпсірлер* жазғанымен, олардың мәтіндері Құран аяттарының барлығын қамтымаған. Жалпы айтқанда, *Тәбиин тәпсірі* қарапайым және түсінікті болды. Онда Құран мәтінінің анықтамасын растайтын поэзиядан өте аз үзінділер енгізілген. Грамматикалық талдаулар жетіспесе де, олардың кейбіреулері, мысалы, Қатада кейбір аяттардың шешендік және тілдік бақылауларын қамтамасыз етті. Олар сондай-ақ жеке сөздердің едәуір санын түсіндірді (олардың ауқымы мен мақсаттары осы зерттеу мақсатынан тыс).²¹ *Тәбииндер* алдын-ала олардың талдауы үшін үш дереккөзді қолданған. Бірі – Құран. Екінші қайнар көз *сахáбалар* болды, оны ізбасарлар өз зерттеулерінде көп сілтеді. Үшінші дереккөзі *тәуелсіз* пікір болды. Олардың Құранды оқуы үшін пайдаланған тағы бір дерек-

көзі – *исраилият* (араб тілінде: اسرائيل) , әсіресе Ибн Аббас шәкірттері. *Тәбииндердің* түсіндіруінде мұсылман ғалымдары сараптаудың міндетті күші тұрғысынан екі топқа бөлінеді. Көбісі өз пікірлерін Пайғамбармен (с.ғ.с.) жеке кездеспеген немесе уаһига байланысты жағдайларға куә болмаған себепті *худжа* деп саналмайды. Басқалары *тәбииндердің* түсіндіру жұмыстарын *сахáбалардан* алған біліміне негізделгеннен соң, олар *сахáбалар* байланыстыратын ақтаулар және дәлелдемелермен тең дәрежеде деп саналады, өйткені қандай білім болса да тәбииндердің білімдері *сахáбалардың*, яғни олардың мұғалімдерімен бірдей болар еді. Алайда, сайып келгенде, екі тараптың да *Тәбиин* сараптаушының міндетті өкілеттігі тұрғысынан келтірген негіздемелері мен дәлелдемелері әрдайым дәйексіз куәліктерге сүйенбей, керісінше тек Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) заманында өмір сүрген және онымен байланыста болған адамнан жеткен мәнбілерге немесе олардың дәлелдемелеріне негізделген.

Алтыншы тарау

Пікір бойынша түсіндіру: *эт-тәфсир би әр-ра’и* (араб тілінде: التفسير بالرأي)

Араб сөздігіне сәйкес *ра’и* (араб тілінде: الرأي) сөзі ауызша зат есім. Оның көзбен көру, ойлау, болжау деген сияқты әртүрлі мағыналары бар.²² Мұсылман грамматиктері мен Ибн Хишам Әл-Әнсәри және Ибн Мәлик сияқты тілтанушылардың пікірі бойынша *ра’и* (араб тілінде: الرأي) сөзі *ра’а* (араб тілінде: راع) сөзінен алынған және бір немесе екі тікелей нысанды алатын ауыспалы етістік. Егер бір тікелей нысанға сілтеме жасасақ, бұл көзбен көру дегенді білдіреді, яғни *ра’айта Зайд* «Мен Зайдті көрдім» (сөзбе-сөз көзіммен, араб тілінде: رأيت زيد). Егер екі тікелей нысанға сілтеме жасасақ, бұл ақылмен көру немесе болжау дегенді білдіреді²³ яғни мен сөзбе-сөз Құдайды бәрінен де Ұлы көрдім немесе Құдай бәрінен де Ұлы деп сендім деген мағынаны білдіреді, *ра’и* (араб тілінде: رأي) етістігі мұнда сену мағынасында, өйткені ол екі тікелей нысанды алады.

Құранда біз бірдей сөздік мағынаны білдіру үшін әртүрлі пішінде (өткен, қазіргі және ауызша зат есім ретінде) қолданылған *ра'и* (араб тілінде: *الرأي*) арнайы сөзін кездестіреміз. Мысалы, 6:76 аятта «Түн оны жауып тұрған кезде, ол бір жұлдызды көрді...» деген *ра'и* (ол көрді, араб тілінде: *رأي*) арнайы сөзі көзбен көру мағынасында қолданылады.²⁴ Басқа жерде 8:48 аятта «... Міне! Мен сендердің көрмегендеріңді көремін...» деген сөздер қолданылып, көз арқылы көру дегенді білдіреді. Пайғамбарлық хадисте «*ра'и*» етістігін екі мағынада қолданылғанын көреміз; біреуі жеке пікір ретінде, ал екіншісінде ижтиһадқа (араб тілінде: *الاجتها*) балама ретінде (өзін-өзі жұмсау). Сахабалар кезінде *ра'и* (араб тілінде: *الرأي*) арнайы сөзі екі түрлі мағынаға сілтеме жасай отырып қолданылған: біріншіден, Құраннан немесе Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) дәстүрінен нақты нұсқаулар болмаған кезде *тәуелсіз* жеке пікір ретінде, екіншіден, «*қияс*» зат есіміне (араб тілінде: *قياس*) балама (ұқсас шегерім).

Тәбииндер дәуірінде Исламда әртүрлі саяси-дінтанулық топтардың пайда болуы *ра'и* (араб тілінде: *الرأي*) арнайы сөзінің мазхабтық түсіндірулерді немесе *бидағаны* білдіретін мағына ретінде қолданылды. Демек, *Әр-Ра'и тәпсірі* ақыр аяғында Пайғамбардың (с.ғ.с.) немесе оның сахабаларының дәстүрінде негізі жоқ Құран түсіндірмесін білдірді. Осылайша, *ра'и* (араб тілінде: *الرأي*) түсіндіруге қатысты кемсітушілік арнайы сөзге айналды. Ұмар Ибн Хаттабтың немересі Ұбайдулла Зайд Ибн Асламға (Мәдинаның көрнекті мұрагері) қатысты пікірін сұрады. Ол: «Мен одан жаман ешнәрсе таппадым, тек Құранды өзінің жеке пікірін қолдана отырып түсіндіреді», – деп жауап береді.²⁵ Жоғарғыға қарамастан жалпы *ра'и* (араб тілінде: *الرأي*) арнайы сөзі пікір, *қияс* (араб тілінде: *قياس*) және сенім мағынасында қолданылды. (*И'тиқад*, араб тілінде: *اعتقاد*)

«*Әт-тәфсир би әр-ра'и*» (араб тілінде: *التفسير بالرأى*), яғни пікір бойынша түсіндіру хадиске тәуелді емес, Құран мәтінінің *тәпсірлерін* білдіру үшін қолданылады, бірақ Аллаһ Тағаланың сөзін дұрыс түсіну үшін араб сөздерін білуге негізделген тіл және *тәпсір* қағидаларын жүзеге асыру мақсатында ақыл-ойды қолданады.²⁶ Осы анықтамаға сәйкес келетін кезкелген Құран *тәпсірлері әт-тәфсир би әр-ра'и әл-махмұд* не-

месе әл- мәмдүһ (дәріптеуге тұрарлық немесе мақтауға тұрарлық пікір арқылы түсіндіру, араб тілінде: التفسير بالرأي الممدوح أو الممدوح). Алайда бұл анықтамаға сәйкес келмейтін кез-келген Құран *тәпсірлері* техникалық тұрғыдан *әт-тәфсир би әр-ра'у әл-мәдһмұм* (араб тілінде: التفسير بالرأ), яғни «айыпталатын пікірді түсіндіру» деп аталады.²⁷ Сонымен, «*әт-тәфсир би әр-ра'у әл-мәдһмұм*» (араб тілінде: التفسير بالرأي المذموم) *тәпсір* көздерін, шарифатты дұрыс білмей және араб тілін сауатты білмей орындалатын *тәпсір* деп түсіндіріледі. Демек, ислам тұрғысында «*әт-тәфсир би әр-ра'у*» (араб тілінде: التفسير بالرأي) екі санатқа бөлінеді: «*әт-тәфсир би әр-ра'у әл-мәдһмұд*» (мақтау пікір бойынша түсіндіру, араб тілінде: التفسير بالرأي الممدوح) және «*әт-тәфсир би әр-ра'у әл-мәдһмұм*» («айыпталатын пікірді түсіндіру», араб тілінде: التفسير بالرأي المذموم). «*Әт-тәфсир би әр-ра'у әл-мәдһмұмды*» («айыпталатын пікірді түсіндіру», араб тілінде: التفسير بالرأي المذموم) жоққа шығаратын сүннит ғалымдарының ішінде үш атақты ғалым бар: Әт-Тәбәри, Әл-Ғазали және Ибн Таймийя.

Әт-Тәбәри Құранның түсіндірмесіне төрт жолмен жетуге болады деп сенді: біріншіден, кейбір аяттар бар, олар тек Пайғамбардың (с.ғ.с.) түсініктемесі арқылы түсініледі; екіншіден, Құдай түсінігін өзі үшін сақтаған кейбір аяттардың түсіндірмесі; үшіншіден, надандыққа жол берілмейтін немесе ақталмайтын аяттар бар екенін түсіну арқылы; төртіншіден, кейбір аяттарды (түсіндіруді) *тәпсірін* түсіну үшін тек ғылыми білім қажет.²⁸ Әл-Ғазали Құранның егер тек араб тіліндегі тіке мағынаға сүйенетін болсақ, түсінілмейтін жасырын мағыналары (араб тілінде: معنى خفي) бар деп сенді (яғни «*захир*» мағына, араб тілінде: ظاهر). Араб тілінің мағынасын түсінбейтін адам жасырын мағынаны түсіндіруге тырысқанда жеке пікірін қолданады. Демек, оның пайымдауынша, хадис Құранның нақты мағынасын түсіну және түсіндіру үшін қажет. Ибн Таймийя *әт-тәфсир би әр-ра'у әл-мәдһмұмды* (мақтау пікір бойынша түсіндіру, араб тілінде: التفسير بالرأي الممدوح) қабылдағандай көрінді, бірақ Құранды түсіндіруде *сахәбалар* мен мұрагерлерге басқаша әдісті қолданатындар қателеседі деп сенді.

Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) заманында және алғашқы екі халифа Әбу-Бәкр мен Ұмарды басқарған кезде *ра'у* (араб тілінде: الرأي) арнайы сөзі жеке пікір мен ұқсастық ретінде түсініліп, ешқандай теріс байланыста болған жоқ. Үшінші халифа Ұсман өлтірілгеннен кейін, мұсылмандар ішкі алауыздыққа ұшырады, жалпы айтқанда, әр топ, соның ішінде Әбу-Бәкр мен Ұмардың жақтастары Құранды өз көзқарастарын қолдау үшін қолданды. Осыған қарамастан, тарихи көзқарастар әртүрлі дінтанулық немесе саяси келіспеушіліктер нәтижесінде дамығандықтан, *тәпсірлер*, өкінішке орай, пікірталасқа ұласып, нысандылықтың жоғалуына алып келді.

Әр-ра'у (араб тілінде: الرأي) түсінігіне қарсыластардың да, жақтастарының да өз ұстанымын қорғаудағы дәлелдеріне сын көзбен қарау кейбір дәлелдемелердің қосымша қолдауды қажет ететінін, ал басқаларының маңызы жоқ деп есептейтінін көрсетеді. Мысалы, *әр-ра'у* түсінігіне қарсы шыққандар өздерінің *әр-ра'у* түсінігіне тыйым салуын қолдау үшін 16:44-аятты келтіреді («...және Біз саған (Мұхаммедке) адамдарға өздеріне түсірілгенді анық түсіндіруің үшін саған Құран түсірдік») дейді. Менің ойымша, бұл дәлел әлсіз, өйткені іс жүзінде Пайғамбар (с.ғ.с.) бүкіл Құранды, тіпті оның көп бөлігін түсіндірмеген, сондықтан оның сахабалары оның кейбір аяттарын түсіндіруде өздерінің пікірлерін қолданды. Бірақ қандай жағдай болмасын, ғалымдардың көпшілігінің ұстанымдарын: *әт-тәфсир би әр-ра'у*, яғни «пікір бойынша түсіндіру» (араб тілінде: التفسير بالرأي) (топтастыру бойынша *әт-тәфсир би әр-ра'у әл-мәһмұд*), яғни «мақтау пікір бойынша түсіндіру» араб тілінде: (التفسير بالرأي المحمود), өйткені білімі мол және дыбыс көздеріне қабілетті ер адамдарға белгілі бір шарттармен рұқсат етіледі.

Жетінші тарау

Қазіргі заманғы Құранды түсіндірудің үрдістері

1750-ші жылдан бастап 20-шы ғасырдың ортасына дейін батыстың мәдени және саяси ықпалынан өркениет жойылып бара жатқан мұсылман әлемінің басып алуы мен құлдырауы барған сайын айқындала түсті, мұсылмандар өмірінің әлеуметтік, саяси, білімдік, мәдени және экономикалық қырларына тереңірек еніп жатты. Толқындарды тоқтату мақсатында әртүрлі жаңғыру ой-ұғымдар мен исламдық бірегейлікті қалпына келтіруге және нығайтуға ұмтылған түрлендірушілік қозғалыстар пайда болды, бұған Үндістан мен Мысыр мысал бола алады. Осы ағымдардың кейбіреулері исламды өмір салты ретінде түсіндірудің оңтайлы, зияткерлік және ғылыми тәсілдерін қолдану арқылы өз мақсаттарына жетуге тырысты. Осылайша, жалпы ислам әдебиетінде, әсіресе зияткерлік, ғылыми, шешендік, филологиялық, дәстүрлі және табиғи тарихқа қатысты тәпсірлерде жаңа бағыттар пайда болды. Зияткерлік тәсілдің жақтаушылары мұсылмандарды ең алдымен адамзатқа басшылық ету үшін Құранның түсірілгендігін және адамзатқа осы өмірде және ақыретте жетістікке жетуге қалай тәрбиелейтінін оятуға бағытталған. Осылайша, Құран адамзаттың барлық мәселелерімен рухани және дүниелік қажеттіліктеріне жауап ретінде ұсынылған. Мұсылмандар өздерінің өмірлерінің кез-келген саласында барлық мәселелердің шешімін бір ғана Құраннан іздеуі керек: мейлі әлеуметтік, экономикалық, саяси, күнделікті істерде болсын, басқа салаларда да және т.б. Мұсылмандар Құранды мұсылмандардың қазіргі әлемдегі өз мәселелерін қалай қабылдайтындығына байланысты нұсқаулық кітабы ретінде түсінуі керек.

Бұл үрдістің ең танымал көрсеткіші «*Тәпсір Әл-Манар*» («Әл-Манар Тәпсірі»), яғни түсіндірмесі, араб тілінде: *تفسير المنار* деген атпен танымал «*Тәпсір Әл-Құр'ан Әл-Хаким*» («Дана Құранның Тәпсірі»), яғни түсіндірмесі, араб тілінде: *تفسير القرآن الحكيم* шығармасы болып табылады. «*Тәпсір Әл-Манар*» Пайғамбардың (с.ғ.с.) түсіндірмелерінен, оның сахабаларынан, тікелей мұрагерлерінен бастап және шешендік, еврей және

христиан қайнар көздерінен алынған дәйексөздер және сот мәселелері сияқты әртүрлі түсіндірулер мен ұсыныстардан тұрады. Жалпы шығарманы мұсылман әлемі жақсы қабылдады.

Қазіргі әлемдегі ғылыми жетістіктерге байланысты ғылыми көзқарас Құранды заң ғылымы тұрғысынан емес, заманауи ғылым тұрғысынан түсіну керектігін қатты қолдайды. Осы бағыттың негізгі өкілдерінің бірі – шейх Джәухәр Тәнтәуидің (1940-шы жылы қайтыс болған) шығарған *Әл-Джәуәһир Фи Тәһсір Әл-Құр’ан Әл-Кәрим* еңбегі (Құран Кәрім тәпсірінен шыққан жауһарлар, араб тілінде: *الجواهر في تفسير القرآن*). Джәухәр Тәнтәуи Құранды түсіндіруге ғылыми көзқарас жеке адамдарға жүктелген деп мәлімдеді, ал заң ғылымы ондай емес. Осылайша ол заңгерлерге ғылыми әдісті енгізбегені үшін ашық шабуыл жасады. Заманауи ғалымдар Джәухәр Тәнтәуидің әдіснамасын жылы қабылдамады. Сүбһи Әс-Сәлиһ, Янсен және басқалар оны ғылыми ойларға және басқа ұғымдарға шамадан тыс назар аударғаны үшін сынады, сондықтан осы жұмыс шынайы түсініктеме деп саналмады.²⁹

Шешендік тәсіл мәнері – шешендік, сондықтан әдеби әлеуметтік ойларға көп көңіл бөлінеді. Каирде сегіз томдық болып шыққан Сайид Құтбтың *Фи Зилаль Әл-Құр’ан* («Құранның көлеңкесінде», араб тілінде: *في ظلال القرآن*) – осы тәсілдің әйгілі мысалы. Өзінің кіріспе сөзінде Сайид Құтб мұсылман қауымы мен адамзаттың мәселелерін шешу тек Құранды үйрету мен оған амал етуде, тек Құран ең алдымен адамзат баласын бейбітшілік пен бақытқа жетелейтін кітап болғандығынан деп айтады.³⁰ *Фи Зилаль Әл-Құр’ан* («Құранның көлеңкесінде», араб тілінде: *في ظلال القرآن*) өз дәуіріндегі мұсылмандар басынан өткерген әлеуметтік мәселелерге назар аударғандықтан, бүкіл әлем мұсылмандары оны жоғары бағалады.

Филологиялық тәсіл Құранды тек араб тілінде түскендіктен оны араб тілінде түсіну керек деп қолдайды. Бұл тәсілге сәйкес, Құранның жылнамалық реті мен мәтіннің түсуіне байланысты уақыт пен мекеннің жағдайын білу қажет. Осы үрдісті білдіретін тәпсіршілердің толық

жұмысы болмаса да, осы мақсатқа қызмет ететін бір толық емес жұмыс бар. «*Тәпсір Әл-Байан Ли Әл-Құр'ан Әл-Карим*» («Құран Кәрімнің мәлімдемесін түсіндіру», араб тілінде: *تفسير البيان للقرآن الكريم*) деп аталған, әйгілі Бинт Әш-Шәти деген атпен танымал Айша Бинт Әбд Әр-Раһман Әш-Шәтидің еңбегі. Бинт Әш-Шәтидің *тәпсірін* Мәннә Әл-Қаттан қолайлы талпыныс деп сипаттаған. Алайда ол Құран ғылымдарының кейбір қырларына, соның ішінде Құран заңдары мен негізгі қағидаларына байланысты мұғжизаларға (араб тілінде: *معجزة*), яғни таңғажайып кереметтерге қатысты бұл әдістің жетіспеушілігіне алаңдаушылық білдіреді.³¹

Дәстүрлі көзқарас негізінен классикалық *тәпсір* мен әдебиетке сүйенеді, бірақ ол қазіргі заманның кейбір мәселелерін де қарастырады. Үрдіс өкілдеріне шейх Мұхаммед Джәмәл Әд-Дин Әл-Қасими (1866-1914 жылдар) және оның «*Мәһәсин Әт-Тә'уил*» («Ұзақ қасиеттер», араб тілінде: *محاسن الطويل*) еңбегі мен атақты «*Әт-Тәһрир Уә Әт-Тәнуйир*» («Азаттық және ағарту», араб тілінде: *التحرير والتنوير*) шығармасының авторы Мұхаммед Әт-Тәһир Ибн Әшүр жатады. Еңбектің табиғаты өте жан-жақты және әдетте классикалық көзқарас. Оны «энциклопедия» деп әділ сипаттауға болады.

Мұхаммед Әз-Зәһәби (1915-1977 жылдар) табиғи тарихқа назар аударатын тәсілді теріске шығарушылар ұнататын немесе пайдаланатын тәсіл ретінде сипаттайды, ал Янсен оны табиғи тарих тәсілі деп атайды. Бұл ағым барлық *тәпсірлік* әдебиеттерді пайдасыз деп санайды. Тіпті Құран мен хадистің кейбір қалыптасқан қағидаларын, сондай-ақ Ибраһим, Мұса, Иса, Сүлеймен (Ғ.С.) және тағы басқа Пайғамбарлардың мұғжизаларын жоққа шығарып, Құранды түсінудің жаңа әдісі деп санайды. Оның көрнекті өкілдерінің бірі – Әл-Азһар университеті тәркілеген, авторын діннен шыққан деп жариялаған және мазмұнын жоққа шығаратын пәтуа шығарған даулы «*Әл-Хидайя Уә Әл-'Ирфан*» («Жол көрсету және алғыс», араб тілінде: *الهداية والعرفان*) еңбегін жазған Мұхаммед Әбу Зайд.³²

Қорытынды

Құран *тәпсірінің* ұзақ тарихы бар. Ол Құранның шынайы мағынасын ашуға бағытталған. Сарапшылардың әр буыны өздері өмір сүрген дәуірдің уақыты, орны мен жағдайларына ғана тән көзқарастарға жүгінді. Құранның түсіндірмесі ең жоғары мадақтаушы Мұхаммед пайғамбардан басталды, ол нақты түсіндірмелер берді. Пайғамбар (с.ғ.с.) қайтыс болғаннан кейін сахабалар мұсылман қауымының келесі ұрпақтарына Құранды және оның түсіндірмесін тарату және үйретуді өздеріне Құдайдан міндет деп санады. Олардың уақытында Құранды түсіндірудің төрт негізгі мектебі пайда болды.

Бұл мектептердің әрқайсысы түсіндіру бойынша жоғары беделді бірқатар өкілдер шығарды. *Тәбииндер* дәуірінде түсіндіру әдісі мен табиғаты сахабалардікінен онша өзгеше болмады. Кейінірек *сахабалар* мен мұрагерлер *тәпсірлері* олардың *тәпсірі* міндетті дәлел(дер) (*худжа* немесе *хужжия*, араб тілінде: *الحجة أو الحجية*) болды ма, жоқ па деген мәселеге негізделген ғалымдар арасында қызу пікірталасқа айналды, бұл мәселе шарифат деңгейінде болашақ салдары болады. Сахабалардың *тәпсірі* міндетті дәлел деп санағандардың дәлелдері көбінесе сахабалардың артықшылықтарына негізделді, ал басқаша сенгендердің дәлелдері мәтіндік дәлелдер мен зияткерлік талдауларға негізделді.

Исламның бірінші ғасырында Құранның толық мәтінін қамтыған бірде-бір толық *тәпсір* жұмыс болмады. Осы түрдегі жалғыз танымал түсініктеме – Әт-Тәбаридың «*Джәми Әл-Баян Әт-Тә’уиль Ай Әл-Құр’ан*» («Кез келген Құранның түсіндірмесі туралы топтама жинаушының мәлімдемесі»), араб тілінде: *جامع البيان عن تأويل أي القرآن*). Хижраның төртінші ғасырынан кейін Құран тәпсірінде үш негізгі даму орын алды: расталмаған мәлімдемелерді қолдану, мамандану жасы және теріс түсіндірме немесе *тәфсир әл-бидғаттың* пайда болуы. Бұл оқиғалар кейіннен Құранды түсіндіру саласындағы тағы екі маңызды салаға әкелді: «*әт-тәфсир би әл-ма’сұр*» (араб тілінде: *التفسير الماثور*) және оның табиғи әріптесі «*әт-тәфсир би әр-ра’и*» («пікір бойынша түсіндіру»), араб тілін-

де: (التفسير بالرأي) екі ерекше сала ретінде. Өртүрлі ғалымдар соңғысын одан әрі екі санатқа бөлді: «*әт-тәфсир би әр-ра'и әл-мәһмұд*» (араб тілінде: (التفسير بالرأي المحمود) және «*әт-тәфсир би әр-ра'и әл-мәдһмұм*» («айыпталатын пікірді түсіндіру», араб тілінде: (التفسير بالرأي المذموم).

Мамандану жасына *тәпсірдің* сипаттамалары бар заңгерлік, грамматикалық, зияткерлік, сондай-ақ *тәпсірдің* басқа түрлері сияқты сипаттамалармен кеңеюі тән. Ғылыми, әдеби, жаратылыстану тарихы және филологиялық түсіндіру сияқты жаңа *тәпсірлік* санаттарын құра отырып, жаңа сараптау бағыттары пайда болды. Менің ойымша, Құранды және оның аяттарының шын мағынасын нақты түсінуді қалыптастыру, менің ойымша, ислам ғылымдарының ішіндегі ең маңыздысы – Құран *тәпсірі* немесе *тәпсірдің* мәні. Бұл өмірде де, ақыретте де Аллаһ Тағаланың қалауымен және оның адамзатқа жолдауы – Құранға сәйкес өмір сүру нәтижесінде ғана жетістікке жету мүмкін емес. Сондықтан мәтіннің зерделенуіне, басымдылық, назар аудару және лайықты құрметке ие болу өте маңызды.

Автор

Доктор ӘЛИ СҮЛЕЙМЕН ӘЛИ – Батыс қала маңындағы мұсылман қауымының (MCWS) имамы және Мұсылман жанұясы қызметінің (ICNARELIEF АҚШ) директоры. Гана елінде дүниеге келген ол 1979-жылы Мәдинадағы Ислам университетін араб және исламтану мамандығы бойынша бітірген. Ол Мичиган университетінде (Энн Арбор) одан әрі өзінің білім деңгейін жалғастырып, онда исламтану бойынша магистр және PhD дәрежесін алды. Доктор Әлидің «Тафсир бил Ма’сур» тақырыбындағы *худжа* мәселесіне арналған диссертациясы (араб тілінде: الحجة) маңызды саладағы маңызды зерттеу болды. Ол Детройт-Мерси университетінде, Окленд университетінде, Оберн Хиллз, Мичиган штаты, және Уэйн Каунти қауымдастығында, Детройт, Мичиган штаты, АҚШ-та исламтану, мұсылман әлемін зерттеу, араб тілі және Құран ғылымынан сабақ берді.

Қолданылған әдебиеттер

1. Әс-Суюти, Джалал-Дин Әбд Әр-Раһман Ибн Әбу-Бәкр, Әл-Итқан Фи Улюм Әл-Құр'ан, 1-ші басылым, (Бейрут): Дар Әл-Кутуб Әл-Имийя, 1987-жыл/1407 хижра жылы).
2. Дәл сонда, 2-ші том, 382-ші бет.
3. Дәл сонда, 381-ші бет.
4. Дәл сонда, 413-ші бет.
5. Ахмад Ибн Хәнбәл, Әл-Фәтһ Әр-Рәббәни Ли Тәртиб Мүснәд Әл-Имам Ахмад Ибн Хәнбәл Әш-Шәйбәни, Әбд-Раһман Әл-Банна басылымы, (Каир: Дар Әш-Дар Әш-Шинәб), 18-ші том, 175-ші және 176-шы беттер.
6. Әбу Джафар Мұхаммад Ибн Джәрир Әт-Тәбәри, Джәми Әл-Баян Әт-Та'уиль Ай Әл-Құр'ан, редакторлары, Мәһмүд Мұхаммед Шакир және Ахмед Мұхаммед Шакир, (Каир: Дар Әл-Мәриф), 1-ші том, 204-ші бет.
7. Ибн Са'д, Мұхаммад Ибн Сауд Ибн Ману Әз-Зүһри, Әт-Тәбәқәт Әл-Кубра (Бейрут: Дар Сәдир, 1957-жыл), 2-ші том, 98-ші және 99-шы беттер.
8. Әс-Суюти, Әл-Итқан, 2-ші том, 419-шы бет. Сондай-ақ, Мұхаммед Әбд Әл-Әдһим Әз-Зәрәни, Мәнәһил Әл-Ирфан Фи Улюм Әл-Құр'ан, 2-ші том, 32-ші және 33-ші беттерін қараңыз.
9. Ибн Таймийя, Тақий Әд-Дин Ахмад Ибн Әбд Әл-Хәлим, Мукаддима Фи Усуль Әт-Тафсир, Аднан Зорзо басылымы, (Бейрут: Дар Әл-Құр'ан Әл-Кәрим, 1979-жыл/1399 хижра жылы), 52-ші бет.
10. Ибн Хажар Әл-Асқалани, Әл-Исабаһ Фи Тәмиз Әс-Сахәба (Каир: Мактабат Әл-Куллия, 1969-жыл), 2-ші том, 83-ші бет.
11. Сол жерде.
12. Сайф Әд-Дин Әл-Әмиди, Әл-Ихкам Фи Усуль Әл-Ахкам, редакторы Әбд Раззақ Әфифи, 2-ші басылым, (Бейрут: Әл-Мактаб Әл-Ислами, 1402 хиджрийя), 4-ші том, 140-шы және 145-ші беттер.
13. Ибн Касир, Әл-Ба'ис және Әл-Хасис Фи Иһтисар Улюм Әл-Хадис (Бейрут, Дар Әл-Фикр, 1967-жыл), 78-ші бет.
14. Ибн Таймийя, Мукаддима Фи Усуль Әт-Тәфсир, 105-ші бет.
15. Мұхаммед Әбу Зәһрә Әл-Мүғғиза Әл-Кубра: Әл-Құр'ан (Бейрут: Дар Әл-Фикр Әл-Араби, басылған жылы жоқ) 513-ші бет.

16. Ибн Касир, *Тәҗсир* Ибн Касир, 1-ші том, 412-ші және 413-ші беттер.
17. Сонда, 7-ші том, 412-ші бет.
18. Сол жерде.
19. Сол жерде.
20. Сонда, 476-шы бет.
21. Сәһиһ Әл-Бүһәри, 4-ші том, 123-ші және 170-ші беттер.
22. Ибн Манзур, Лисан Әл-Араб (Бейрут: Дар Сәдир), 14-ші том, 299-шы және 300-ші беттер.
23. Джамал Әд-Дин Әбу Мұхаммад Ибн Әбдулләһ Ибн Юсуф Ибн Хишәм Әл-Әнсәри, Әт-Тәсриһ Әлә Әт-Тәудиһ, Мәджмүә Мин Әл-Уләмә', (Бейрут: Дар Әл-Фикр), 1-ші том, 26-шы бет.
24. Мұхаммад Ибн Йусуф Ибн Әл-Андалуси Әбу Хаййан, Әл-Баһр Әл-Мүһит, (Әр-Риәд: Мактаба Уа Мәтбаа Әл-Хашр Әл-Хадис, 1969-жыл), 3-ші том, 178-ші бет.
25. Дәл сонда, 3-ші том, 397-ші бет.
26. Мұхаммед Ибн Әбд Әр-Раһман Ибн Әбд Әр-Раһим Әл-Мубаракпури, Тухфат Әл-Әхуәди Би Шәрһ Джәми Әт-Тирмизи, Әбд-Раһман 'Усман басылуымен, (Бейрут: Дар Әл-Фикр), 1-ші том, 270-ші және 280-ші беттер.
27. Әл-Ғазали, Ихья Улюм Әд-Дин, 1-ші том, 292-ші бет.
28. Ибн Таймийя, Маджму Фатауа Шәйх Әл-Ислам Ахмед Ибн Таймийя, ред., Ахмад Әбд Әр-Раһман Ибн Мұхаммед Ибн Қасим Ән-Нәжди Әл-Ханбали, (Мекке: Матбаа Ән-Нәһдә Әл-Хадиса, 1404 хижра жылы/1983-жыл), 13-ші том, 471-ші бет.
29. Сүбһи Әс-Сәлиһ, Мәбәһис Фи Улюм Әл-Құр'ан, 2-ші басылым, (Бейрут: Дар аль-Маляин, 1986-жыл), 297-ші бет.
30. Сайид Құтб, Фи Зиләл Әл-Құр'ан, 10-шы басылым, (Бейрут: Дар Әш-Шүрук, 1982-жыл/1400 хижра жылы), 1-ші том, 11-ші және 16-шы беттер.
31. Әл-Катган, Мәннә Ибн Хәлил, Мәбәхис Фи Улюм Әл-Құр'ан (Каир: Мактабат Уәһбә, 1981-жыл), 375-ші бет.
32. Мұхаммед Хусейн Әз-Зәһәби, Әт-Тәфсир Уа Әл-Муфасссирун, 1-ші басылым, (Каир: Дар Әл-Кутуб Әл-Хадта, 1961-жыл/1381 хижра жылы), 2-ші том, 500-ші және 509-шы беттер.

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Құранды және оның аяттарының мағынасын нақты түсінуді қалыптастыру ислам ғылымдарының ішіндегі ең маңыздысы – Құран *тәпсірінің* (араб тілінде: *تفسير القرآن*) сапасы болып табылады. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) өмірден өткен кезінен бастап көптеген ғалымдар Құранның мағынасын дұрыс түсіну үшін мұсылмандарға, жалпы әлемге мүмкіндігінше тырысып, қамтылған басшылық туралы білімді кеңейту үшін Құрани қағидаларына сәйкес өмір негіздерін түсіндіру жолында көп жұмыс жасады. Нәтижесінде осы тақырыпқа қатысты көптеген тарихи мұсылман әдебиеттері пайда болды, ол бірнеше әдіснамаларға сүйене отырып, Құранның жүйелі *тәпсірі* болып табылатын «*Улум Әт-Тәфсир*» немесе «*Тәпсір ғылымдары*» деп аталды. Бұл еңбекте Құран Кәрімде жазылған Пайғамбар (с.ғ.с.), Сахабалар («*сахáба*» (араб тілінде: *الصحابة* – «серіктестер», жекеше: *صحابي*, «сахабі») немесе «асха́бтар» (*الأصحاب*) – Мұхаммед Пайғамбарды (с.ғ.с.) көріп, оған Аллаһтың елшісі ретінде иман келтірген *сахáбалар*, яғни, олар (өмірінің соңына дейін) мұсылман болды), Мұрагерлер, алғашқы *муфассирундар* (түсіндіру ғалымдары, араб тілінде: *المفسرين*) дәуірінен бастап *тәуелсіз тәпсір* шығармаларынан бастап бүгінгі күнге дейінгі даму үздіксіз бірте-бірте дамуы байқалады. Бұл ретте ол кейбір маңызды мәселелерді шешеді, соның ішінде тәпсірлерге әртүрлі дәстүрлер (классикалық, тылсым сопылық, парсы тілдері), саяси және мазхабтық мүдделер қаншалықты әсер етіп және кейбір жағдайларда түсіндіру қалайша әртүрлі болғандығы, негізінен – заңдық, дінтанулық, тарихи және тілтанымдық мәселелерге байланысты.

Белгілі ғалымдар мен Құран *тәпсірлері* уақыт сынынан өтіп, басқаларға ерекше назар аударады, олар енгізіліп, әртүрлі әдістемелер салыстырылып, сынға алынды. Бізде қарапайым оқырманға түсіну үшін өте күрделі және жеңіл болуы мүмкін, Құрани мәтінді түсінуге және зерттеуге құнды қосымша болатын тақырыпқа кең, бірақ маңызды шолу қалады.

9 789967 493193